

ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU

I

23 - 25 MAYIS 2003

BİLDİRİLER

CİLT 1

Editörler

Prof. Dr. Zekeriya Kurşun

Doç. Dr. Ahmet Emre Bilgili

Dr. Kemal Kahraman

Celil Güngör

Tel. 0216 341 05 00
Fax 0216 391 60 61

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

Üsküdar Belediye Başkanlığı
Üsküdar Araştırmaları Merkezi
Yayın No: 10

ISBN Takım No: 975-97606-6-5
ISBN Cilt-1: 975-97606-7-3

Editörler

Prof. Dr. Zekeriya Kurşun
Doç. Dr. Ahmet Emre Bilgili
Dr. Kemal Kahraman
Celil Güngör

Kapak, İç Düzen

Artus İletişim Sanatları
0212 347 02 20

Baskı, Cilt

Seçil Ofset
0212 629 06 15

İstanbul, Ocak 2004

Üsküdar Sempozyumu

Yer: Üsküdar Belediyesi Çamlıca Eğitim Merkezi

Tarih: 23-25 Mayıs 2003

Düzenleyen: Üsküdar Belediyesi

ÜSKÜDAR ERMENİ CEMAATİ TARİHİNDE BİR GEZİNTİ

Elmon Hançer*

Marmara Denizi'nin seyrine doyumlanmaz manzarasına ve yilankavi akıp giden Boğaz'a hakim Üsküdar tepeleri, Ermeni şairi Mıgırdiç Beşiktaşlıyan'ın bir şarkı haline getirilen dizelerinde şöyle hayat bulur¹:

“Ey mutlu Üsküdar!
Terketmem artık seni
Öyle bağlandım ki sana
İmkan yok ayrılmaya!”

İstanbul Ermeni Cemaatinin tarihinde çok özel bir yer tutan Üsküdar, çağlar boyu coğrafi konumundan ötürü gerek siyaset ve gerekse ticaret açısından İstanbul'un tarihinde etkin bir rol üstlenmiştir. İstanbul'u Küçük Asya'ya bağlayan önemli bir köprü başı konumundaki Üsküdar², özellikle tüccar Ermenilerin tercih ettiği bir bölge olmuş olmalıdır. Çok erken tarihlerden başlayarak Bizans İstanbul'u ile ticari ve kültürel amaçlarla ilişki kuran ve bu dönemlerden itibaren İstanbul'da bir koloni oluşturan Ermenilerin, genellikle Galata gibi kent merkezinden uzakta, Bizans'ın dış mahallelerine yerleştikleri bilinmektedir³. Fatih Sultan Mehmed'in 1461 tarihli fermanıyla resmi bir statü kazanan Ermeni Cemaati bundan sonra tarihi yarımada çevresindeki semtlerde mahalleler oluşturmuştur⁴. Üsküdar'daki ilk yerleşmenin tarihi bilinmez, ancak Ermenilerin Üsküdar'daki varlıkları 16. yüzyıldan itibaren anılmaya başlar.

* Dr., Sanat Tarihçisi

¹ Vahram Torkomyan, *Isdambola Badmutyun Yeremya Çelebii Kömürçiyen* (Ermenice - Eremya Çelebi Kömürçiyen'in İstanbul Tarihi), C: 3, Viyana, 1938, s. 22. Şiirin aslı Ermenicedir.

² Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C: 1, İstanbul, 1990, s. 21.

³ I. Hançer, *Galata ve Pera'daki Ermeni Kiliseleri* İ.Ü. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, s. 68-69; Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul, 2001, s. 19-21.

17. yüzyıldan başlayarak Osmanlı ticaretinde önemli bir konuma gelmiş olan Ermenilerin esasen M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Çin'den Avrupa'ya uzanan ticarete etkin bir rol oynadıkları bilinmektedir. Kent yerleşiminde ve kurulmasında ticaret yolları daima belirleyici bir faktör olmuştur. Bkz., H. Manantian, *Dikran Yergortı yev Hromı* (Ermenice - II. Dikran ve Roma), Erivan, 1972, s. 44, 84; H. Pasdermadjian, *L'Histoire de L'Arménie*, Paris, 1986, s. 39.

⁴ Yarman, a. g. e., s. 21-37; Hançer, a. g. t., s. 69-71.

Evliya Çelebi'ye göre; 17. yüzyılda mamur bir kent olan Üsküdar'da yetmiş mahallele İslam, onbir mahalle Rum ve Ermeni, bir mahalle Yahudi vardı⁵. Evliya Çelebi'nin çağdaşı Eremya Çelebi Kömürçiyen, iskeleden bir saat yukarıda Rum ve Ermeni mahallelerinin yer aldığını, Türk ve Ermenilerle meskun Yenimahalle'de Ermenilerin bir kiliseleri bulunduğunu belirtmektedir. Oysa, Üsküdar Selamsız mahallesinde çok sayıda Ermeninin yaşamasına karşın, buradaki Surp Haç Ermeni Kilisesi'nden söz etmeyen Kömürçiyen, Yenimahalle'den Çamlıca'ya uzanan yolun üstünde, çoğu Ermenilere ait olan sağlı sollu bağların sıralandığına ve sahil kesiminde diğer gayrimüslim toplum olan Yahudilerin evlerinin bulunduğu işaret etmekte, 17. yüzyıl Üsküdar'ını ayrıntılı olarak anlatmaktadır⁶.

Üsküdar Yenimahalle'de Ermeniler:

Surp Garabed Kilisesi - Batı Cephesi

Hovhannesyan, 18. yüzyıl sonlarında tamamladığı topoğrafyasında, burada yaşayan ihtiyaçların anlattıklarına dayanarak, Surp Garabed Kilisesi'nin bugünkü yerine çok yakın bir noktada küçük bir şapel olarak inşa edilmiş olduğunu, bunun arka tarafında Rumların yaşadığı bir mahallenin bulunduğunu, ifade etmektedir⁷. Kömürçiyen'in tarihini yayınlayan Torkomyan, 1593 tarihli bir elyazma dua kitabının muhtırasına dayanarak,

söz konusu kiliseyi bu kitabın yazıldığı yer olarak zikretmektedir⁸. Ermenilerin Üsküdar'daki varlıklarını doğrulayan en eski yapı Yenimahalle'deki Surp Garabed Kilisesi'dir.

Eski Valide Külliyesi ve daha sonra da Çinili Külliyesi'nin inşası için getirilen, Van'lı ve Muş'lu Ermeni ustalar, Yenimahalle'nin ilk Ermeni sakinleridir ve büyük olasılıkla kendi ibadet ihtiyaçları için küçük ahşap bir kilise-şapel inşa etmişlerdir. İlk inşası belki de 1593 öncesine tarihlenebilecek olan bu küçük kilise, Muş Surp Garabed Kilisesi'nin hatırasını yaşatmak üzere Surp Garabed adıyla kutsanmıştır⁹.

⁵ Eremya Çelebi Kömürçiyen, *İstanbul Tarihi -17. Asırda İstanbul* (Ermenice'den çev. H.D. Andreasyan, yeni notlarla yayıma hazırlayan K. Pamukciyan), Eren Yay., İstanbul., 1988, s. 279. İstanbul'un tarihi semtlerindeki nüfus dağılımı için bkz., Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, Ankara.

⁶ Kömürçiyen, a. g. e., s. 49.

⁷ Sarkis-Sarraff Hovannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi* (Ermenice'den çev. I. Hançer), İstanbul, 1997, s. 66-67.

⁸ Torkomyan, a. g. e., s. 270; Kömürçiyen, a. g. e., s. 281.

⁹ Torkomyan, a. g. e., s. 23-24; V. Seropyan, "Surp Karabet Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: 4, İstanbul, 1994, s. 441; Kömürçiyen, a. g. e., s. 281.

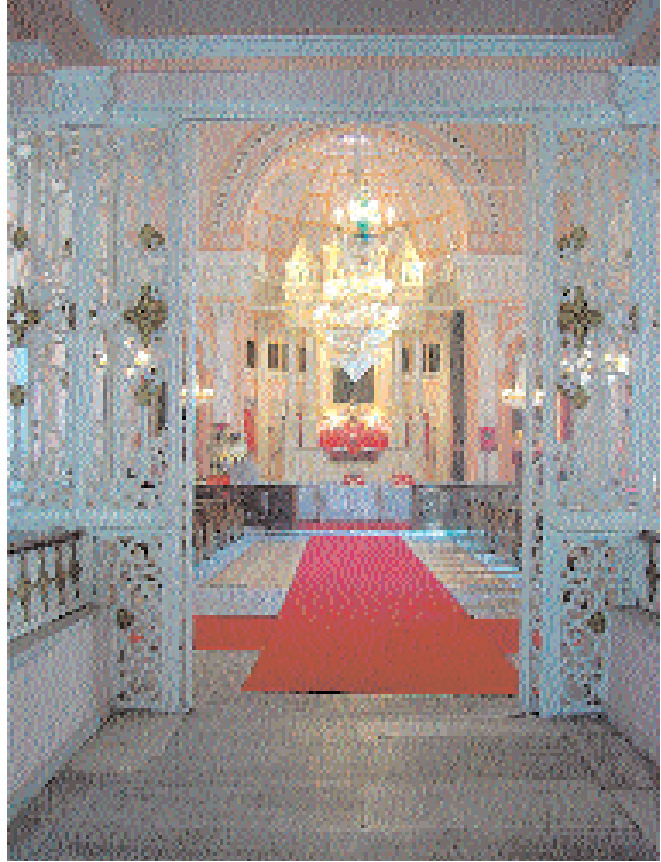

Bu ahşap kilise, 1617'de daha sonra Patriklik makamına yükselen piskopos Van'lı Zakaria'nın (1627-1640) çabalarıyla yenilenmiş, 1727 yılında ise İstanbul Patriği Hovhannes Golod'un öncülüğünde ve Sarkis Kalfa adlı Ermeni mimarın eliyle temelden inşa edilmiştir. 1844'te gösterişli bir biçimde kagir olarak yapılan kilise, 1887 yılında Yenimahalle'de baş gösteren büyük yangında yandığından, bir yıl sonra Matos ve Apik Uncuyan kardeşlerin maddi desteğiyle çok daha görkemli bir tasarımla bina edilmiş ve kutsanarak ibadete açılmıştır¹⁰.

İ. Hakkı Konyalı'nın bildirdiğine göre; Apik Uncuyan bu kiliseyi Muş'taki Surp Garabed Kilisesi planına göre yaptırmıştır¹¹. Kilise, dört katlı çifte çan kuleleri ve mermer inşa kitâbesinin yer aldığı anıtsal bir girişi olan batı cephesi ile dikkat çekmektedir. Yapının iç mekanı, büyük bir bölümü saray ressamı Umed Bayzad ve genç yaşta ölen kızının ve kimi Ermeni ressamların eserleri olan yağlı boya tablolarla değerlendirilmiştir¹². Tek nefli, beşik tonozlu bazilikal büyük bir yapı olan kilise, İstanbul Ermeni Kiliseleri arasındaki az sayıdaki çift galerili yapılardan biridir. Giriş mekanı olan narteksin (kavit) üstündeki bu galeriler (vernadun), biri koroya diğeri kadınlara ayrılmış mahfillerdir.

Surp Garabed Kilisesi - Doğu Cephesi

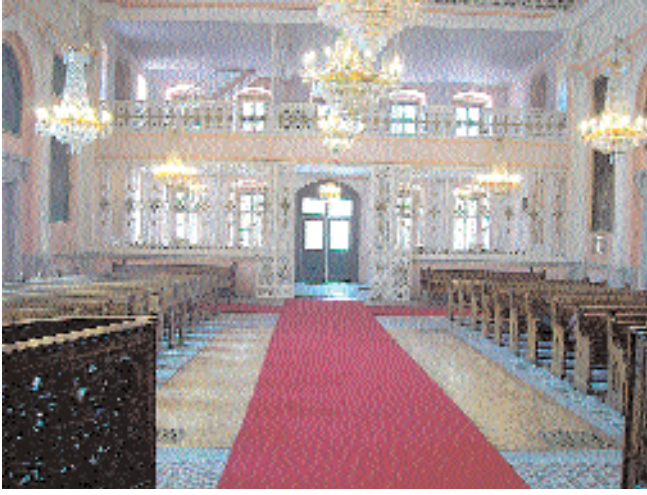

Surp Garabed Kilisesi - Batıdan doğuya iç mekan görünüşü

¹⁰ Torkomyan, a. g. e., 24-31; Seropyan, *agm.*, 441; Sarraf-Hovannesyan, a. g. e., 66-67.

¹¹ İ. Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, C: II, İstanbul, 1977, s. 425.

¹² Torkomyan, a. g. e., s. 33.

Surp Garabed Kilisesi - Doğudan batıya iç mekan görünüşü

Bagdan günümüze ulaşmış olan küçük yapı kalıntısı

Ermeni tarihçilerin bildir-
diğine göre; kilisenin tam karşı-
sında Bağlarbaşı Ermeni mezar-
lıklarına kadar uzanan etrafı du-
varlarla çevrili büyük bir bağ
yer almaktaydı. Sahibi olan Üs-
küdarlı Kıymat adlı Ermeni, bu
bağın gelirini Kudüs Surp Ha-
gop Ermeni Manastırı'na 1615-
1647 tarihleri arasında kesin
olarak belirlenemeyen bir yılda
bağışlamıştır. Zaman içinde, bu-
rada Kudüs'ten gelen patrik,
piskopos gibi yüksek rütbeli din
adamlarının ve aydınların uzun
süre konaklayabilecekleri, çalış-
malar yapabilecekleri bir ma-
nastır 1659-1660 yıllarında ya-
pılmıştır. Çok geniş bir alanı
kapsayan bağ, 17. yüzyılda
Vank'ın bağı (manastırın bağı)
olarak ünlenmiş, zamanla aynı
adı taşıyan ve Ermenilerin yaşa-
dığı havadar ve büyük bir ma-
halle haline gelmiş, fakat
19.yüzyıl sonlarında ve 20.yüz-
yıl başlarında terkedilmiştir¹³.

Mezarlıklar ve kilise ara-
sındaki bir noktada, evler arası-
na sıkışmış kubbeli küçük yapı,
bağlardaki binalardan günümü-
ze kalan bir kalıntı olarak dik-

kati çekmekte¹⁴, günümüzde bu semte yakıştırılan Bağlarbaşı adı, bir vakitler burada
var olan bağın hatırasını yaşatmaktadır. İçerisinde bulunan sarnıç sıvası sebebiyle en
azından bir süre için sarnıç olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

Kilisenin yanı başında, bağın içinde 1719-20 yılında, eğitime-kültüre, barış ve
dostluğa hizmet etmiş olan dönemin İstanbul Patriği Hovhannes Golod'un çabaları ile
Cemaran adı verilen İstanbul'daki ilk Ermeni ruhban okulu açılmıştır. Surp Garabed Ki-
lisesi'nin, manastır, okul ve geniş bağların yapıldığı bu alan erken dönemlerden baş-
layarak özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda önemli bir kültür merkezi olmuştur¹⁵.

Tarihi yarımada, sur içi Ermeni kiliselerinde, özellikle 17. yüzyılda sayısız min-
yatürlü eser yazılmıştır. Üsküdar'da da bu tip yazmaların hazırlandığı bilinmektedir.

¹³ Torkomyan, a. g. e., s. 33-34 ve s. 41-42.

¹⁴ Halen Selamsız'da yaşayan yaşlı bir Ermeni'den alınan sözlü bilgiye dayanarak, bu kalıntının bağdaki ya-
pıların bir bakiyesi olduğu söylenebilir.

¹⁵ Kömüciyan, a. g. e., s. 281.

Bunlardan bir tanesi bu kilisenin çatısı altında hazırlanmıştır. 604 arşiv numarası ile Viyana, Mkhitaristler Manastırı Yazma Koleksiyonu'nda korunan bir İncil, Rahip Mikael tarafından yazılmış, süslenmiş ve ciltlenmiştir. Yazmanın, İncil yazarlarını betimleyen minyatürlerinden üçü eksiktir. Kitapta sadece İncil yazarı Markos'un portresi yer almaktadır. Yazıcı, muhtırasında yazmayı Üsküdar Surp Garabed Kilisesi'nde 28 Mart 1643'te Sultan İbrahim döneminde tamamladığını belirtmekte, bu konuda kendi öğretmeni rahip Asdvadzadur'dan ve Vartabed Garabed'den yardım aldığını açıklamaktadır. Başka bir notta, yazmanın, 1958 yılında Peder Krikoris Manian tarafından İstanbul'dan Viyana'ya gönderildiği kaydedilmektedir¹⁶.

Deniz manzarasına sahip olan bağın içinde ve dışında birkaç çeşme ve bir de halkın su ihtiyacı için suyu çok uzaklardan getirilmiş bir sokak çeşmesi bulunmaktaydı. Halen az ilerdeki Semerciyan Cemaran Okulu'nun bahçesinde duran bu çeşmenin zarif süslemeli mermer aynasında, ikinci kez yapıldığını anlatan 1784 tarihli bir bağış kitabesi okunmaktadır.¹⁷

Bağ içindeki manastır zamanla yerini Cemaran mektebine bırakmış, okul, kilisenin adıyla Surp Garabed Mektebi olarak anılmaya başlamıştır. Bu okul, halen bulunduğu yerde saray mimarlarından Hovhannes Serveryan ve Garabed Balyan tarafından yeniden, kagir olarak inşa edilmiş, 13 Eylül 1838'de Cemaran Yatılı Yüksek Okulu (lise/kolej düzeyinde) olarak hizmete açılmıştır. 1841'de kapatılarak el konulan okul, 1845 yılına dek askeri hastane olarak kullanılmıştır. Günün patriğinin ricaları üzerine cemaate geri verilmiş, 1846'da Cemaran Okulu adı altında tekrar hayata geçirilmiş, ancak eski görkemi ni yitirmiştir. Değerli öğrenciler yetiştiren bu karma okul 1887'de kiliseyle birlikte yanmış, 1911'de burada yetişen Levon Semerciyan tarafından yeniden yaptırılmıştır¹⁸.

Son banisine atfen Semerciyan-Cemaran adını almış olan okul, son onarımından bu yana eğitim hizmetlerini sürdürmektedir. Yaşanan bu uzun süreçte, Üsküdar Erme-

İncil Yazarı Markos

Semerciyan Cemaran Kalfayan İlköğretim Okulu

¹⁶Hamazasb Vosgiyan, *Tsutsak Hayeren Tserakrats Mkhitarian Madenatarani i Vienna* (Viyana Mkhitaristler Manastırı Ermenice Yazmalar Kataloğu), C: II, Viyana, 1963, s. 65-66.

¹⁷ Torkomyan, a. g. e., s. 43.

¹⁸ Torkomyan, a. g. e., s. 44-48.

ni Cemaati'nin nüfusundaki düşüş, okullardaki öğrenci sayısını da ciddi olarak etkilemiştir. Bu nedenle Semerciyan-Cemaran, Kalfayan Kız Yetimhanesi ile birleşmiş, yeni yönetmelik gereği bir ilköğretim okulu olarak Semerciyan Cemaran Kalfayan adı ile eğitimdeki yerini almıştır.

Yenimahalle Surp Garabed Kilisesi çevresi, esnaf ve zanaatkar Ermenilerin ikamet ettiği bir semtti. Oysa Selamsız'da, Surp Haç Kilisesi çevresinde gelişen mahalle, saraya yakın, mevki sahibi zengin Ermenilerin tercih ettiği bir semt olmuştur¹⁹. Yenimahalle Ermeni cemaatinde milletsever, eğitim ve kültüre hizmet etmiş bir çok edebiyatçı ve Ermeni aydını yaşamıştır. Bu kişiler tarafından kültür ve yardım dernekleri kurulmuş ise de bunlar uzun soluklu olamamıştır. 1851-1872 yılları arasında yaşamış ve veremden hayata gözlerini yummuş olan ünlü Ermeni şairi Bedros Turyan da kısa süren ömrünü bu mahallede, kilisenin az ilerisindeki bir evde geçirmiştir²⁰.

Selamiye-Selamsız Mahallesi'nde Ermeniler:

Üsküdar İlçesi'nde, Osmanlı kaynaklarında farklı adlarla (Selamiye/Selamsız, Tekkekapısı, Kocaçınar, Toygartepesi) anılan semtte²¹, çok eski tarihlerde buraya yerleşmiş kalabalık olmayan bir Ermeni cemaati vardı. Bu semte verilen Selamiye adı, Acıbadem (bugünkü Fıstıkağacı) denilen yerde şimdi bir cami bulunan noktada bir tekke kuran ünlü şeyh Selami Ali Efendi'nin (ö.1692) anısına verilmiş olup, onun bu semtin de kurucusu olduğu söylenegelmiştir. Surp Haç Kilisesi'nden Acıbadem'e giden yolun üzerinde Şeyhin bir türbesi vardır²².

Bu mahalledeki küçük Ermeni Cemaati, burada bir kilise bulunmadığı için Yenimahalle'deki Surp Garabed Kilisesi'ne giderek dini gereklerini yerine getirirdi. Eremya Çelebi Kömürçyan, *İstanbul Tarihi* (1661-1684) adlı eserini yazarken, 1662 yılında Üsküdar'da kalmış, ancak Selamsız'daki Surp Haç Kilisesi'ne dair bir şey belirtmemiştir. Fakat halk arasındaki söylenceye göre 1662'den çok önce burada küçük bir kilise bulunmaktaydı²³. Kilisenin ilk kurucusu Balatlı bir papaz olan Apraham, Balat'ta meydana gelen yangınlarda evinin yanması üzerine bu semte gelip yerleşmiştir. Nitekim, daha sonra yine Balatlı pek çok Ermeni Selamiye'ye gelip yerleşmişlerdir²⁴.

Mahallenin yaşlı sakinlerinin anlattıklarına göre; Surp Garabed'de din görevlisi olarak hizmet veren papaz Apraham, bugünkü Surp Haç Kilisesi'nin yerinde bulunan

¹⁹ "Amiralar" denilen bu grup Agn'da (=Ermenice :göz-kaynak-umut anlamları taşır, Türklerce Eğin denilen bu ilçenin adı günümüzde Kemaliye'dir) ortaya çıkmıştır. Amiraların kökleri, 11. yüzyıl sonunda Selçukluların istilası nedeniyle Doğu Anadolu'dan kaçan ve Fırat Nehri kıyılarında Eğin'i kuran Ermeni Senyör (Nakharar) 'lere dayanmaktadır. Etimolojik olarak "Emir" anlamına gelen ve Arap istilası döneminden itibaren (7. yy) Müslüman Prenslere verilen "Amira" adı, zamanla bu yeni aristokrat grubu tanımlayan bir ünvan olarak kullanılmıştır. Bu yarı kentli-yarı köylü, soylu sınıfın ataları 14. ve 16. yy sonları arasında varlık göstermeye başlamıştır. Osmanlı Payitahtı'na ve özellikle Patrikhane çevresine yerleşen Amiralar, 18.- 19. yy'larda Osmanlı Devleti'nin en önemli kademelerinde söz sahibi olmuş, siyasi yaşamda güçlü bir konuma gelmişlerdir.

Bkz., Yarman, a. g. e., s. 70-87.

²⁰ Torkomyan, a. g. e., s. 48-56.

²¹ Baha Tanman, "Selami Ali Efendi Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C:VI, İstanbul. 1994, s. 492.

²² Torkomyan, a. g. e., dipnot 66.

²³ Torkomyan, a. g. e., s. 58-59; Kömürçyan, a. g. e., s. 281.

²⁴ Tokomyan, a. g. e., dipnot 68.

kendi ahşap evinin bir odasını ibadete ayırarak, burada ayin yapmaktaydı²⁵. Hatta, okul çağına gelen çocuklara bu evde okuma-yazma ve din dersleri vererek onların eğitim işini üstlenmişti. Yine bu söylenceye göre, yakın bir mahallede Surp Garabed Kilisesi varken papaz Apraham'ın ikinci bir kiliseye gerek duymasının nedeni şöyledir: Selamsız'daki Ermeniler Surp Garabed Kilisesi'ne gitmek için iki mahalleyi birbirinden ayıran büyük Müslüman mezarlığındaki sık selvi ormanından geçmek zorunda idiler. O tarihlerde, Yeniçerilerin burada gizlenerek soygunlar yaptıkları anlatılmaktaydı. Ayinin çok erken saatlerde başladığı günlerde, mesafe daha kısa olmasına rağmen, karanlık sabahlarda bu mezarlıktan geçmekten çekindiklerinden, uzun bir yol katederek Surp Garabed Kilisesi'ne ulaşırlardı. Diğer taraftan Selamsız mahallesindeki Ermeni sakinleri günden güne artmakta, bu mahalleye ait bir ibadethaneye gereksinim duyulmaktaydı. Papaz Apraham, kendi mahallesi Selamsız'da yeni bir kilise yapma arzusunu, dostluğunu kazandığı Şeyh Selami Ali Efendi'ye ancak uzun yıllar sonra sunacağı arzuhal ile gerçekleştirecektir. Kilisenin inşası ve kendi evinde çocuklara okuma-yazma öğretmesi için gerekli iznin verilmesini istihdam ettiği, altında karısı ve kendisinin imzasını taşıyan bu dilekçe, kiliseye ait bir kayıta 1678 tarihli olarak işlenmiştir²⁶. Papaz Apraham büyük çabalar sonucu kendi evinin yerinde yapmayı başardığı küçük ahşap kiliseyi, Çengelköyü civarındaki Istavroz deresinde bulunan yıkık Istavroz Rum Kilisesinin anısına, aynı anlama gelen Surp Haç olarak kutsamıştır²⁷. Tarihçi Kömürçyan bu kilisenin ilk inşasını, 1684'ten sonraya tarihlemektedir. Kilise ve okulun kurucusu papaz Apraham, 1727 yılında, eşi ise 1730'da vefat etmişler ve kilisenin kuzey bahçesine gömülmüşlerdir²⁸.

Kilisenin ahşap ilk binası, 1727'de Patrik Golod'un gayretleri ve Hassa mimarı Kayseri'li Sarkis Kalfa eliyle Yenimahalle'deki Surp Garabed Kilisesi ile birlikte temelden bina edilmiştir. 1830'a kadar kullanılan bu yapı, bu tarihte kagir olarak saray mimarı Hovhannes Amira Serveryan ve Garabed Balyan tarafından yeniden yapılmıştır. İn-

Surp Haç Kilisesi - Batı cephesi giriş kapısı ve çan kulesi

²⁵ Torkomyan çocukluk yıllarında kilisenin bulunduğu sokağın iki girişine "Ermeni Kilisesi Sokağı" yazan levhaların konduğunu söyler. Sokağın adı değiştirilinceye kadar bu levhaların kaldığı anlaşılmaktadır. Bkz. a. g. e., dipnot 69.

²⁶ Torkomyan, a. g. e., s. 64-65.

²⁷ Tokomyan, a. g. e., s. 67.

²⁸ Torkomyan, a. g. e., s. 72-73.

Surp Haç Kilisesi - Apsis yönünden iç mekanı görünüşü

Surp Haç Kilisesi - Doğudan batıya iç mekan görünüşü,
Galeri katı ve giriş bölümü

şaat, saray mimarı Krikor Amira Balyan, Pişmişyan, Bezciyan gibi Osmanlı Sarayına yakın birkaç Ermeni hayırsever tarafından desteklenmiştir²⁹.

1882'de, bu bazilikal planlı kilisenin batı ana girişi üzerine bir çan kulesi inşa edilmiş, iç mekanını değerlendiren tabloların bir kısmı İtalya'dan getirilmiş, bir kısmı da saray ressamı Umed Bayzad ve genç yaşta ölen kızı tarafından hazırlanmıştır³⁰.

Kimi din adamı ve hayırseverler tarafından 18. yüzyıl boyunca çok uzaklardan su getirilmiş, bu kilisenin avlusunda ve yan bahçelerinde çeşme ve sarnıçlar yaptırılmıştır. Sadece kitabesi ile korunan 1762-63 tarihli bir çeşme, kilise defterinde kayıtlı olan en eski çeşmelerden biridir³¹. İbadete açıldığı tarihten günümüze dek çok değerli din adamlarının, vaizlerin görev yaptığı bu mabedin korosu 1710 yılında kurulmuştur³².

Selamsız Ermeni mahallesindeki çocukların eğitimini üstlenen papaz Apraham, kilisenin doğusunda yer alan kendi evini zamanla mektebe dönüştürmüştür. 1706 tarihli tapu

kaydında bu yer "muallimhane" olarak belirtilmiştir. Çocukların eğitimi 1716 tarihli özel bir fermanla onaylanmıştır. 1777 yılında gerçek bir okul yapısına kavuşturulan bu eğitim yuvası, 1797'de Surp Haç Kilisesi'nin onarımları sırasında temelden inşa edilen

²⁹ Torkomyan, a. g. e., s. 75-77; Ekserciyan, *Hişadagaran Hnkyag Hopelyani Surp Khaç Yegeghetsvo Sgüdari 1676-1926* (Ermenice - Üsküdar Surp Haç Kilisesi'nin 250. Yılına Anma Kitabı 1676-1926), İstanbul, 1927, s. 17-18 ve s. 22-23; Seropyan, "Surp Haç Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: III, İst., 1994, s. 482; Inciciyan, *Boğaziçi Sayfiyeleri*, (Ermenice'den çev. Kandilli Ermeni Kilisesi Papazı) Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 149-150. Inciciyan bu kiliseleri 1727'de yapıldıkları şekliyle görmüş olmalıdır.

³⁰ Torkomyan, a. g. e., s. 80.

³¹ Hovannesyian, s. 66; Seropyan, a. g. m., s. 482; Torkomyan, a. g. e., s. 81-83; Pamukciyan, "Ermeni Hayırseverler Tarafından İstanbul'da Yapıtılan Sokak Çeşmeleri", *İstanbul Yazıları*, C: I, Aras Yay., İstanbul, 2002, s. 186-188.

³² Ekserciyan, a. g. e., s. 56-57; Torkomyan, a. g. e., s. 84 vd., 97.

yeni bir binaya kavuşturulmuş, okul bünyesinde bir de kütüphane oluşturulmuştur³³.

Sadece erkeklere eğitim veren bu okul 1846-1849 arasında çok parlak bir dönem yaşamış, 1850'deki bir yangında tamamen yanmış, eğitime bir süre kilisenin üst galerisi ya da narteksinde devam edilmiştir. Tam dokuz yıl harap bir durumda kalan okul (1848-1856), Sultan Abdülmecid'in 1859 tarihli fermanıyla ve dönemin patriği Hagopos Seropyan'ın özverili gayretleri ile kız ve erkeklere ait iki ayrı bina halinde yeniden inşa edilmiş ve Surp Haç adı ile kutsanarak 1860 sonlarında eğitime açılmıştır³⁴.

Bu kurum kısa zamanda Yenimahalle Cemaran Okulu ile yarışacak derecede çok kaliteli bir eğitim yuvası haline gelmiştir. 1872 yılında temsilin olduğu, konferansların verildiği bir tiyatro salonu yapılmış, yüzyıl sonlarına doğru bu semtteki ilk ana sınıfı Surp Haç Okulu'nda hizmete girmiştir³⁵.

Surp Haç Kilisesi - Vaftiz şapeli,
Vaftiz kurnası

Surp Haç Okulu'nun tarihi binası - Giriş cephesi

³³ Ekserciyan, *a. g. e.*, s. 59-61, 74; Tokomyan, *a. g. e.*, s. 99.

³⁴ Ekserciyan, *a. g. e.*, s. 61-62; Tokomyan, *a. g. e.*, s. 100-106.

³⁵ Tokomyan, *a. g. e.*, s. 130; Ekserciyan, *a. g. e.*, s. 58-62, 71, 74.

Sultan Abdülmecid'in 1859 tarihli fermanıyla
Surp Haç Okulu inşaatını belgeleyen
Ermenice kitabe

1919 yılında bir kısmı yetimhaneye çevrilen okulun tamamı 1925'te, ana kısmı 1932'de, yetimhane ise 1938'de kapatılmıştır. 1940'ta askeriye'nin elindeyken, 1780'den bu yana okulun kütüphanesinde korunan değerli yazmalar ve pek çok kitap çalınmıştır. Bu tarihi okul, 1954'te orta, lise ve ilahiyat bölümleri ile ve Surp Haç Tıbrevank Ermeni Ruhban Okulu adı ile tekrar açılmış, ilahiyat bölümü 1967'de kapatılmıştır. 1969'da yeniden açılan okulun adı da Surp Haç Ermeni Lisesi olarak değiştirilmiştir³⁶.

Surp Haç Okulu'nun tam arka sokağında, 1950'lerde Amerikan Kız Koleji'ne satılmış olan Odyan Boğos Ağa'nın büyük bir evi vardı. Bu evde, Boğos Ağa'nın oğlu Krikor Odyan, Nahabed Rusinyan ve Nigoğos Balıyan önderliğinde dini ve sivil kişilerden oluşan bir grup tarafından 1860'da "Nizamname-i Milleti Ermeniyân" adlı anayasa hazırlanmıştır. Odyanların evi zamanla Dayyan yatılı kız okulu haline getirilmiştir³⁷. Bu evin

Surp Haç Lisesi'nin günümüzdeki görünüşü

³⁶ Pamukciyan, *Üsküdar Surp Haç Okulu Tarihine Bir Bakış* (yayımlanmamış notlar), İstanbul, 1993; Anonim, "Surp Haç Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: VIII, İstanbul, 1995, s. 409.

³⁷ Pamukciyan, "Dayyan Mektebi", *İstanbul Yazıları*, s. 199.

tam yanında Nizamyân'ın çok büyük ölçüdeki evi de daha sonra yerini, ünlü hoca ve müdür Reteos Berberyan'ın yatılı ve gündüzlü Berberyan Okulu'na (1878) bırakmıştır. 1876'da önce Kadıköy'de açılmış olan okul daha sonra buraya nakledilmiş, Reteos Berberyan'ın ölümünden sonra (1907) oğulları tarafından Kahire'ye taşınmış, ancak 1934'te maddi güçlükler nedeniyle kapatılmıştır³⁸.

Odyan evinin ve Berberyan Okulu'nun sırasında Ermeni rahibelerin kurduğu bir mektep ve bunun arkasında da kız öğrencilere yüksek eğitim veren, 1874 yılında Amerikalı misyonerlerce kurulmuş Home School adlı okulun görkemli binası yükselmekteydi³⁹.

Değerli araştırmacı Dr. Vahram Torkomyan'ın notlarından edindiğimiz bilgilere göre Selamiye ya da Selamsız, İstanbul'da Ermenilerle meskun semtler arasında okul sayısı ve yaşam kalitesi açısından en zengin semt olmuştur⁴⁰. Böylece, Selamiye Mahallesi iyi eğitim almış kültürlü ve zengin Ermeni ailelerin yaşadığı yerleşmelerin başında gelmekte idi. Bir vakitler burada yaşam sürmüş olan üst tabakaya mensup Balyan, Pişmişyan, Noradunkyan, Odyan, Beyleryan, Papazyan, Seferyan, Behzad, Aznavuryan ve daha birçok aile anılmaya değer hizmetleri ile ölümsüzleşmişlerdir

Selamiye'nin geniş caddesinin alt tarafında Acıbadem, Dağ-Hamam ve Silahtar Bahçesi denilen yerlerde Ermenilerin ileri gelenlerinin ve hali-vakti yerinde zanaatkarların evleri vardı. Selamiye çarşısında karşılıklı olarak Ermenilerin bakkal, manav, balıkçı, şarapçı ve berber dükkanları sıralanırdı. Bunların sırasında da Ermeni aydınlarının toplanma ve konferans yeri haline gelen ve 1882'de bir yangında zarar gördüğünden yeniden yaptırılan sevimli Ermeni kahvehanesi bulunurdu.

Kayserili mimar Sarkis Kalfa'nın oğlu Kevork Usta'nın (ö.1751) Kuzguncuk'ta kurduğu nakışlı yazmacılık babadan-oğula geçmiş, torunu basmacı Hovhannes atölyeyi Üsküdar'a taşımıştır. Çark, Ermenilerin 1790-1840 arasında İstanbul'da, tülbent üzerine baskı desenlerle bezeli geleneksel yazmacılığın temelini attıklarını, Üsküdar'da geliştirdikleri bu yazmaların Beyrut, İzmir, Kahire, İskenderiye pazarlarında alıcı bulduğunu belirtmektedir⁴¹.

Ermeni edebiyatının en özgün kadın yazarlarından biri olan Zabel Yesayan 1878'de Üsküdar Selamsız'da dünyaya gelmiştir. Surp Haç Okulu'ndaki eğitimini tamamladıktan sonra Paris Sorbonne Üniversitesi'nde edebiyat ve felsefe eğitimi gören Yesayan, birçok öykü, makale, çeviri ve romanları ile ün yapmıştır. Eserlerinde doğup büyüdüğü, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını geçirdiği Üsküdar'ı ve buradaki yaşamını dillendiren Yesayan'ın Üsküdar'a haslettiği romanlarından biri 1905 yılında kaleme aldığı *Üsküdar'da Günbatımları*, diğeri ise 1935'te yayınlanan *Silahtar Bahçeleri*dir⁴².

Sivas'tan Talas'a geçen ve yıllar sonra İstanbul Üsküdar'a yerleşen Gülbenkyan ailesinin oğlu ünlü petrol kralı Kalust Gülbenkyan, Selamsız'da Surp Haç Kilisesi yakınında Acıbadem Caddesinde 379 numaralı (eski) evde dünyaya gelmiş ve bir ay sonra buradaki kilisede vaftiz edilmiştir⁴³. 1950 yılında Kalust Gülbenkyan vakfı, kilisenin

³⁸ Torkomyan, a. g. e., s. 132-133; Pamukciyan, "Berberyan Mektebi", *İstanbul Yazıları*, s. 193-194.

³⁹ Torkomyan, a. g. e., s. 134.

⁴⁰ Torkomyan, a. g. e., s. 135 vd.

⁴¹ Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul, 1953, s. 46.

⁴² Yazı dili Ermenice olan Zabel Yesayan'ın eserleri bir kitapta toplanarak yayınlanmıştır. Bkz., Sovedagan Krogh, *Yerger*, Erivan, 1959.

⁴³ Pamukciyan, "Doğumunun 125. Yıldönümünde Petrol Kralı Kalust Bey Gülbenkyan (29 Mart 1869-1955)", *Tarih Toplum*, S: 130, İstanbul, Ekim 1994, s. 38-40.

Bağlarbaşı Ermeni mezarlıkları karşısındaki bir vakitler Ermenilere ait evlerden bir görünüş

yönetim kurulunun, salon ve odaların bulunduğu ek binayı yaptırmış, kilisenin ahşap beşik tonozu betonarme olarak yenilenmiştir.

Selamiye Caddesi'nde Harutyun Papazyan'ın veya Rahip Der Parnapasyan'ın gösterişli evi yer alırdı. Ermeni tiyatrosu tarihi ile ilgilenen araştırmacılar, ilk defa 1863'te seçkin tiyatro oyunları sahnelenmiş olan bu evi anmadan geçmezler. Yine bu caddede, semtin tek eczanesi olan (1876), Nişan Ghugasyan'ın dükkanı vardı.

Selamiye'deki nüfusun artması sonucunda, bu semtin kuzey yönünde de bir Ermeni cemaati oluşmaya başlamıştır. Burada kurulmuş olan iki Ermeni mahallesinden ilki İcadiye, ikincisi ise Arabzade adıyla anılmıştır. İcadiye'de, halen eğitim kurumu olarak varlığını koruyan, Yermonyan-Nersesyan adlı bir kız ve erkek okulu kurulmuştur (1873). Ermeni okulları arasında 19.yy. boyunca faal olan bir de yetimhane mevcuttu. Bu yeni semtlerde kısa süreli de olsa kimi özel okullar açılmıştır. Zaman zaman açılıp-kapanan birçok kültür-spor-yardım ve ticaret dernekleri faaliyet göstermiş, Üsküdar'daki cemaatin sosyal yaşamı daima canlı kalmıştır.

Bir zamanlar, mezarlığın tam güneyinde, Marmara Denizi'ne, Bitinya ve Prens Adaları'nın eşsiz panoramasına hakim, günümüzde Bağlarbaşı denilen büyük ve geniş caddede, Ermeni zenginlerinin görkemli konutları sıralanmaktaydı. Mezarlığın kuzeyinde, Tophanelioğlu denilen yolun başlangıcında Hagop Vartovyan'ın⁴⁴ kurduğu Ermeni Tiyatrosu bulunmaktaydı. Bu tiyatro yazın Üsküdar'da, kışın da Gedikpaşa'da temsiller sahnelerdi. Tiyatronun çok parlak ve gösterişli dönemlerinde burada Benliyan, Fasulyacıyan, Atamyan, Minakyan, bayanlardan Madam Arusyak, Karakaşyan Kızkardeşler gi-

⁴⁴ Hagop Vartovyan, yaşamının son yıllarında din değiştirmiş ve Müslüman olmuştur. Bkz. Raşit Çavaş, "Agop (Güllü) ", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: 1, İstanbul, 1994, s. 90-91.

bi, Ermeni ve dolayısıyla Türk Tiyatrosu tarihinin temelini oluşturmuş pek çok tiyatro sanatçısı ünlenmiştir⁴⁵.

Bu tiyatrodan sonra, Tophanelioğlu üzerinde günümüze çok azı kalabilmiş olan ve çoğu isim sahibi zengin Ermenilere ait bağlı-bahçeli ahşap konak ve köşkler yer alırdı. Bu yoldan, bir vakitler seyrine doyulmaz panoraması ve doğası ile pek çok edebiyatçıya ilham kaynağı olmuş Çamlıca tepesine ulaşıldı. Çamlıca tepesine çıkmadan yolun ortasında bir halk bahçesi yer alırdı⁴⁶. 1869 yılında Surp Haç Okulu öğrencileri, Alemdağı Köyü⁴⁷ gezisinden dönmekte olan Sultan Abdülaziz ve misafiri Fransa İmparatoru Eugenie (Öjeni) 'yi şarkılarla selamlamak üzere bu halk bahçesinde hazır bulunmuşlardır⁴⁸.

Bağlarbaşı Ermeni Mezarlıkları:

Günümüzde, Bağlarbaşı Meydanı'nda, ondört bin metrekarelik bir alanda, Üsküdar'da, Yenimahalle, Selamsız, İcadiye ve Kuzguncuk semti Ermenilerinin ebedi istirahatgahı olan iki mezarlık bulunmaktadır⁴⁹.

Eskiden beri varolan kısımda Surp Garabed ve 18. yüzyılda satın alınan bölümde de Surp Haç adı verilen iki mezarlık meydana getirilmiştir.

Bağlarbaşı Surp Haç Ermeni Mezarlığı

⁴⁵ Torkomyan, a. g. e., s. 158-162.

⁴⁶ Burası büyük olasılıkla Millet Bahçesi olan yerd. 19.500 metrekarelik bir alana sahip olan ve Üsküdar ve çevresinin en büyük bahçelerinden biriydi. 1867-1870 yılları arasında Kısıklı yolu üzerinde Bağlarbaşı civarındaki yeşil alan, halka açık bir belediye bahçesi olarak kurulmuştur. Günümüzde eski özelliğini yitirmiştir. Bkz., Faik Yalınk, "Millet Bahçesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: V, İstanbul, 1994, s. 462.

⁴⁷ Torkomyan, a. g. e., s. 162-166; H. Papazyan, *Alemdağı*, İstanbul, 1994, s. 8-9; N. Sakaoglu, "Alemdağı İspinozu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: I, İstanbul, 1994, s. 184-185. Halen Ümraniye İlçesi'ne bağlı olan ve Üsküdar'ın doğusunda takriben 20 km'lik mesafede bulunan bu orman köyü, 18. yüzyıl başlarında çeşitli suçlardan ötürü buraya sürülmüş Ermenilerle meskundü. Yaşamlarını odun satarak sürdüren bu topluluk, her yıl Üsküdar İmaret'i'ne belirli miktarlarda odun sağlamakla yükümlü idi. Alemdağı Ermenilerinin, tarihi net olarak bilinmemekle birlikte ilk inşası 18. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen ve günümüzde camiye çevrilmiş bulunan Surp Nışan adlı bir kiliseleri vardı. Sağaltıcı, şifalı havası ve suları ve de özellikle Alemdağı ispinozu ile ünlenmiş olan bu köy, 19. yüzyılda Sultan II. Mahmud döneminden başlayarak Üsküdar ve Kadıköy halkı için vazgeçilmez bir mesire yeri haline gelmiştir. Sakaoglu, doğa sesinden ilham alan birçok sanatçı ve entellektüelin Alemdağı ispinozlarının ötüşlerini dinlemeyi sevdiklerini, burada dönemin ünlülerinden kemani Tatyos, kemençeci Vasil, kanuni Şemsi, tanburi Yuvakim, Şevki Bey gibi bestekarların da katıldığı fasıllar tertiplendiğini yazmaktadır. Alemdağı mesire yerinde Sultan Abdülaziz (1861-1876) için Sarkis Balyan tarafından neoklasik üslupta yapılmış bir binişi kasrı bulunmaktaydı. Bu kasır 1940'lı yıllarda bekçisinin çıkardığı bir yangında harap olmuştur.

⁴⁸ Torkomyan, a. g. e., s. 161-162.

⁴⁹ Torkomyan, a. g. e., s. 142.

Bağlarbaşı Surp Garabed Ermeni Mezarlığı

Bu semtte başı vurdurularak idam edilen bir kişiye ait mezar taşı

Mezarlığın banisi Katırcı Atam'ın mezar taşı

Bu mezarlıkların kuruluşu 17.yy. başlarına hatta daha öncesine kadar gitmektedir. Semtin yaşlı Ermeni sakinlerinden öğrenildiği üzere burası önceleri terkedilmiş, sahipsiz çukurluk bir arazi olup, zaman içinde gömülen ölümlerle dolmuştur. Bu mezarlığı Ermeni cemaatinin özel mülkiyetine geçirebilmek için Amid'li (bugünkü Diyarbakır) Atam adlı bir katırcı (kervancı da olabilir) bütün servetini harcayarak, bu yerin kuzeyine doğru yayılan geniş araziye satın almış, mezarlığı büyötmüştür. Mezar kitabesine göre 1718 tarihinde vefat etmiş olan mezarlığın bağışçısı Katırcı Atam Surp Haç Mezarlığı'na defnedilmiştir⁵⁰.

İ. Hakkı Konyalı mezarlıkla ilgili olarak şu öyküyü nakletmektedir: “Atam'ın atları bir gün burada bulunan bahçeye girmiş ve sebzeleri çiğnemiş, bozmuş, sahibi çıkmış, davacı olmuş. Atam sormuş: “Bahçen kaç lira eder?” Sahibi “Doksan altın!” demiş. Bunun üzerine katırcı Atam “Al paranı!” diyerek doksan lirayı saymış ve burayı mezarlık olarak vakfetmiştir. Ermeniler bu hayırseveri her yıl ölüm günü, kabri başında anarlar. Surp Haç ve Surp Garabed arasındaki bölüm, zamanla Rumlara bırakılmıştır. Rum ve Ermeni mezarlıklarına arka taraftan bitişik bir Yahudi Maşatlığı bulunmaktadır. Konyalı, İslam Araştırmaları Enstitüsü'nün buraya gömüyü yasakladığını kaydetmektedir⁵¹.

Bu mezarlıklarda, gerek cemaat içinde gerek Osmanlı toplumunda bir döneme damgasını vurmuş Üsküdarlı Ermenilerin, kimileri son derece görkemli anıtsal mimarileri ile dikkati çeken mezarları sıralanmaktadır. Buraya defnedilmiş olanlar arasında İstanbul

⁵⁰ Torkomyan, a. g. e., s. 142-144

patrikleri, din adamları, eğitimciler, şair ve yazarlar, doktorlar, mimarlar, devlet hizmetlerinde bulunmuş kişiler bulunmaktadır⁵². Ebniye-i Hassa kalfaları Balyanlar da burada gömülü olup, Krikor Amira Balyan'ın lahitinin baş tarafında Osmanlıca "Ebniye-i Hassa-i Şahane Kalfası Krikor Kalfa. 1247" yazılıdır⁵³.

Üsküdar İlçesi sınırları içine giren Kuzguncuk ve Kandilli'de günümüzde sadece birkaç kişiye inen Ermenilerin varlığı, bir vakitler özellikle Kuzguncuk'ta kalabalık cemaatler halinde ifade edilmekteydi.

Osmanlı Sarayı mimarları Krikor ve Sarkis Balyan ve aile efradının lahit mezarları

Kuzguncuk Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi

18. yüzyıldan itibaren Kuzguncuk'a yerleşmeye başlayan Ermeniler, 19. yüzyılda kalabalık bir cemaat haline gelmişlerdir. Üsküdar bahsinde de sözü edilen ve "Sarkis Kalfa Basması" olarak ünlenen nakışlı kumaşların önce Kuzguncuk'taki Sarkis Kalfa'nın imalathanelerinde üretilmeye başladığı, bu imalathanelerin 19. yüzyıl başlarında Üsküdar'a taşındığı ve Sarkis Kalfa'nın oğulları ve torunları tarafından işletildiği bilinmektedir⁵⁴.

Kuzguncuk Ermeni Kilisesi 1835 yılında ahşap olarak yapılmış ve Surp Krikor Lusavoriç'e ithaf edilmiştir. 1861 yılında kagir olarak yenilenmiş olan kilisenin⁵⁵ haç planlı bir tasarıma yaklaşan iç mekanı merkezi, sağır bir kubbeye örtülmüştür. İstanbul'daki çok nadir kubbeli Ermeni kiliselerinden biri olan bu kilisenin iki katlı ve kubbeli çan kulesi doğu cephesi önünde yükselmektedir. Moloz taş ve iki sıra tuğla hatıllı duvar örgüsüne sahip kilise son olarak 1967'de onarılmıştır⁵⁶. Evvelce kilisenin çan kulesinin arkasında bir ana okulun bulunduğu, semtin Lusavoriçyan Okulu'nun ise İcadiye'ye başlanan tepede olduğu, burada ünlü Ermeni tiyatrocu Sisag yönetiminde tiyatro yapıldığı bilinmektedir⁵⁷. Kilisenin hemen yanı başında 1952 yılında inşa edilen Kuzguncuk Yeni Camii bulunmaktadır.

İ. Hakkı Konyalı'nın kilisenin zangocundan öğrendiği bilgilere göre; Sarkis Balyan Kalfa yeni inşa etmeye başladığı Beylerbeyi Sarayı'ndaki işinin başına sabahları biraz geç

⁵¹ Konyalı, *a. g. e.*, s. 517-520.

⁵² Torkomyan, *a. g. e.*, s. 144-152.

⁵³ Konyalı, *a. g. e.*, s. 518; Pamukciyan, "Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı", *İstanbul Yazıları*, s. 159-163

⁵⁴ Kömürçyan, *a. g. e.*, s. 277. Bu basmaların mucidi gerçekte Sarkis Kalfa olmayıp, 1751'de vefat eden oğlu Kevork Ustadır. Bu durum, Pamukciyan tarafından Kevork Ustanın Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığındaki kabir taşı kitabesinde yapılan saptama ile ortaya çıkarılmıştır. Pamukciyan, bu basmaların babasının adı ile anılmasının nedeninin, Kevork Ustanın "Sarkis Kalfayan" soyadını taşımasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Torkomyan, *a. g. e.*, s. 15-16, 269; Hovhannesyan, *a. g. e.*, s. 64; Nur Akın, "Kuzguncuk", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: V, İstanbul, 1994, s. 145-146.

⁵⁵ Kömürçyan, *a. g. e.*, s. 277.

⁵⁶ Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul, 1991, s. 169.

⁵⁷ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 16-17, 21.

gelirmiş. Kendisine sorulduğunda: “Ben ibadetimi sabah Bağlarbaşı’ndaki kilisede yaparım. Bana uzak olduğu için iş başına geç geliyorum.” demiş. Bunun üzerine Sultan Aziz kendisine biraz para verip; “Kuzguncuk’ta bir kilise yaptır da işinin başına erken gel!” demiş. Kalfa iki Ermeninin yardımıyla bu kiliseyi yaptırmıştır⁵⁸.

Kandilli Surp Arakelots Kilisesi

Ermeniler 18. yüzyıl sonlarına doğru Kandilli’ye yerleşmişlerdir. Yuşa Tepesi’ne kadar Boğaz’ı gören bir tepenin yamacına kondurulmuş olan bu küçük kilisenin ilk yapısının 1810 yılında yenilendiği söylenmektedir⁵⁹. Torkomyan, kilisenin bir bina şeklinde değil, üzeri örtülü bir sunaktan ibaret olduğunu yazmaktadır. İsa’nın oniki havarisine adanmış olan ve bir şapel kadar küçük ölçülerdeki bu mabed, kitabesine göre 1841’de buradaki cemaatin yardımlarıyla yaptırılmıştır. 1845 yılında bir okul açılmış, kilise 1846 yılında genişletilerek yeniden inşa edilmiş⁶⁰ ve 1892’de Sobacı Parseğ Ağa (Ghazarosyan) ’ın maddi katkılarıyla onarılmıştır. 1962’de Harutyun ve Hovhannes Küpelyan Kardeşler tarafından restore ettirilen kilise son olarak 1985’te elden geçmiştir⁶¹.

Surp Yergodasan Arakelots Kilisesi’nin vaftiz şapeli, Kütahyalı Ermeni ustaların elinden çıkma, canlı renklerle işlenmiş zarif bezemeli çinileri ve özellikle Surp Kevork kompozisyonu ile göz doldurmaktadır. İnşa malzemesinde ahşaba yer verilmiş ender yapılardan biri olan kilisenin çan kulesi de özgün tasarımı ile dikkate değerdir. Kandilli tepesinde bir de küçük Ermeni mezarlığı bulunmaktadır.

Üsküdar Ermeni Cemaati tarihinde gezinirken, günümüze kadar ulaşan kilise, okul, mezarlık ve konutlarından kimi görünümlemlerle cemaatin varlığını görselleştirmeye çalıştık. Kesin tarihi bilinmemekle beraber kentin bu yakasında belki fetihten de öncesine dayanan bir yerleşmeden söz edilebilir. Fetihden sonra, Fatih Sultan Mehmed İstanbul’u bir dünya başkenti yapma ideali doğrultusunda, kent nüfusundaki etnik yelpazeyi zenginleştirmeyi hedeflemiş, Anadolu’da özellikle ticaret ve zanaat alanında etkin bir konuma gelen Ermenileri de bu coğrafyada önemli bir yere oturtmuştur.

Bu bağlamda gelişen ilişkiler, Anadolu’lu Ermeniler’in yeni yurtlarında gelişip büyümelerine zemin hazırlamıştır. Kozmopolit bir yaşamın sürdüğü payitahtta cemaat üyelerinin sosyal, kültürel ve dinsel varlıkları özellikle 19. yüzyılda doruk noktasına ulaşmış, Ermeni toplumu kendi içinde de en parlak dönemini yaşamıştır. 16. yüzyıldan itibaren kesin olarak bu bölgeye yerleşen ve giderek çoğalan Üsküdar Ermeni cemaati ile Üsküdar’daki diğer gayrimüslimler ve özellikle de müslüman ahali arasında, yüzyıllara dayanan köklü dostluklar kurulmuştur. Bu toplumlar birbirlerinin değerlerine saygıyla yaklaşmış, engin bir hoşgörü içinde birlikte yaşamının güzelliklerini paylaşmışlardır. Aksi taktirde, İstanbul’un bu cennet köşesinde bu denli yüksek bir kültürel ve sosyal yaşamın yeşermesinden söz edilemeyecekti.

Bugün, bizlere düşen en önemli görev, geçmişten günümüze azalarak ulaşan bu köklü birlikteliğin ve hoşgörünün izlerini sürerek ortaya çıkarmak, solan renklerini yeniden yeşertmek, gelecek nesillere geçmişin değerlerini ve güzelliklerini aktararak, geçmişine ve geleceğine karşı duyarlı, toplumsal bir bilincin yaratılmasında pay sahibi olmaktır.

⁵⁸ Konyalı, a. g. e., s. 426. Yapının Ermenice kitabesinde mimarın adı Hovhannes Amira Serveryan olarak kayıtlıdır.

⁵⁹ Konyalı, a. g. e., s. 425.

⁶⁰ Torkomyan, a. g. e., s. 265-266.

⁶¹ Tuğlacı, a. g. e., s. 194.